

УДК 7.045/7.046+398:598.23:(477):(092)

Цитування:

Гамалія К. М. Пелікан у системі орнітосимволів української культури та мистецтва. *Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць*. 2021. Вип. 40. С. 46-50.

Gamaliia K. (2021). Pelican as an ornithic symbol in Ukrainian culture and arts. *Mystetstvoznavchi zapysky: zb. nauk. prats'*, 40, 46-50 [in Ukrainian].

*Гамалія Катерина Миколаївна,
доктор мистецтвознавства, доцент,
доцент кафедри теорії та історії мистецтва
Національної академії образотворчого
мистецтва та архітектури України
<https://orcid.org/0000-0002-8982-2005>
gamaleya@ukr.net*

ПЕЛІКАН У СИСТЕМІ ОРНІТОСИМВОЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВА

Мета роботи. Дослідити детермінацію в українській культурі та мистецтві образу пелікана як самобутного прояву національної символіки. **Методологія** дослідження базується на застосуванні системного підходу у поєднанні з історико-генетичним, компаративним та мистецтвознавчим методами, із залученням аналізу джерел з галузі вітчизняного символознавства. **Наукова новизна** полягає в актуалізації досліджень символобразу пелікана як національно-специфічного компоненту української культури. **Висновки.** Представники орнітофауни набули в народній уяві форм усталених символобразів, які шляхом міфологічного мислення увійшли до простору вітчизняного фольклору. Проникнення символу пелікана до арсеналу образотворчості української культури не пролягав через міфологічну стихію, а був запозичений з християнських культових видань та зображень країн Європи. Найдавніші відомі зображення пелікана в Україні належать художній оздобі книжки, а з XVIII століття трапляються в бароковому іконописі та всіх видах пластичного мистецтва. В українському мистецтві, як і на території інших країн, образ пелікана набуває символічного змісту в трьох іпостасях: символ самопожертви Христа, батьківського самовідречення та людського милосердя. Пріоритет у дослідженні ролі і місця символобразу пелікана у вітчизняній культурі належить мистецтвознавчині та політичній діячці Наталі Коцюбинській. Подальший пошук відомостей щодо ролі орнітоформних символів в системі української культури відкриває перспективу поглибленого розуміння національного менталітету нашого народу.

Ключові слова: символобраз, пелікан, мистецтво, українська культура, Наталя Коцюбинська.

Gamaliia Kateryna, Doctor of Arts, Associate Professor of Theory and History of Art of the National Academy of Fine Arts and Architecture of Ukraine

Pelican as an ornithic symbol in Ukrainian culture and arts

The purpose of the article. Investigate the determination of the image of the pelican in Ukrainian culture and art as an original manifestation of national symbolics. **Methodology.** The research methodology is based on the application of a systems approach in combination with historical-genetic, comparative, and art methods, with the involvement of analysis of sources from the field of Ukrainian symbolism. **The scientific novelty** lies in the actualization of the study of the symbolic image of the pelican as a nationally specific component of Ukrainian culture. **Conclusions.** The representatives of the Ukrainian avifauna acquired in the popular imagination the forms of established symbolic images, that entered the space of national folklore through mythological thinking. The penetration of the pelican symbol into the arsenal of fine arts of Ukrainian culture did not pass through the mythological element but was borrowed from Christian cult publications and images of European countries. The oldest known images of the pelican in Ukraine belong to the artistic decoration of the book, and since the XVIII century, they are found in Baroque iconography and all kinds of plastic art. In Ukrainian art, as in the art of other countries, the image of the pelican acquires a symbolic meaning in three hypostases: a symbol of Christ's self-sacrifice, paternal self-denial, and human mercy. Priority in the study of the role and place of the symbol of the pelican in the national culture belongs to an art critic, poet, political activist Natalia Kotsyubynska. Further search for information on the role of ornithological symbols in the system of Ukrainian culture opens the prospect of a deeper understanding of the national mentality of our people.

Keywords: symbolic image, pelican, art, Ukrainian culture, Natalia Kotsyubynska.

Актуальність теми дослідження.
Реконструкція культурно-історичного процесу

базується на загальноприйнятій практиці
дослідження таких складових, як міфологія та

фольклор, у міфопоетичному просторі яких містяться яскраві символічні образи. Завдяки символам, фіксаторам та хранителям пам'яті набуває можливості відтворення історичних етапів культури та мистецтва, переосмислювання подій, що розгортались в глибині століть. Традиційна картина світу змінилася, але укорінення в ній раціональних елементів не відмінило існування символічних. На зламі ХХ-ХХІ століть помітно зростає інтерес до значення символіки як національно-специфічного компоненту культури. Подальший пошук відомостей щодо ролі орнітоформних символів, невід'ємних в системі української культури, відкриває перспективу поглибленого розуміння національного менталітету нашого народу. Важливим науковим розшуком в цьому напрямі можна вважати дослідження детермінації в українській культурі та мистецтві символу пелікана – глобального символу образу, що не втрачає актуальності як епітома самопожертви та милосердя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях вітчизняних дослідників українського фольклору ХІХ – першої третини ХХ століття зустрічаються чимало вказівок щодо символічних образів різних видів птахів, які є представниками фауни на території України, зокрема сокола [4; 16; 20], голуба [5; 13], орла [18], ластівки, ворони [9], лебедя [12], зозулі [3] та пелікана [10]. Діапазон висвітлення орнітоморфних образів, притаманних культурі України, відчутно збільшився завдяки сучасним дослідженням. Так, М. Дмитренко простежує своєрідність символу образів сови, зозулі, пави, ластівки, гуски [6], а П. Салевич відмічає символічне розуміння образу орла в індоєвропейській традиції [17].

Мета дослідження. На основі системного підходу у поєднанні з історико-генетичним, компаративним та мистецтвознавчим методами, із залученням аналізу джерел з галузі вітчизняного символознавства, реконструювати процес входження в українську культуру образу пелікана як самобутнього прояву національної символіки.

Виклад основного матеріалу. Тісний зв'язок первісної людини з природою призводив до вірування, що духи, які містяться в живописних та скульптурних зображеннях тварин, здатні взаємодіяти з людиною, зашкодити чи, навпаки, допомагати. Зоолатрія була пов'язана з іншими формами первісних вірувань, зокрема тотемізмом. Особливе захоплення наших пращурів викликали птахи, створіння, яким підвладна левітація (від лат. *levitas* «легкість») – здатність до подолання земного тяжіння і можливість вільного ширяння у просторі.

Дійсно, як завважив О. Потєбня, серед живих істот, здатних пересуватися небом з блискавичною швидкістю, людиною виокремлюється саме птах [16]. Давньо-египетський бог-сокіл Гор, покровитель влади фараонів, володар повітряного простору та стрімкого польоту, навіть надав фараону своє ім'я – Чудовий Сокіл [15]. Образ орла за міфологічним світоглядом в індоєвропейській традиції також сприймався як сонячне божество, «символ небесної сонячної сили, вогню і безсмертя» [17, 656]. В українських піснях, зібраних М. Максимовичем, образи птахів прирівнюються до сміливих оборонців своєї батьківщини: «Не ясен сокіл на долині по табору гуляє, не біла лебідь співає, не сивий орел яструбів ганяє, а відважний козак татар-яничар вбиває» [12, 55]. Дослідник українських щедрівок та колядок М. Сумцов зосереджує увагу на вищезгаданих образах птахів, але залучених до побутової сфери: сокіл чи орел беруть участь у весільному обряді, переносячи наречену через воду [18].

Як зазначив М. Грушевський, образ птахів – творців світу і людського пожитку – давно привернув увагу дослідників, які трактували його походження як міфологічне [4]. На його думку, поетичний образ сокола «має свій початок в поняттях якогось пранароду нинішньої індоєвропейської мовної родини, але може бути ...запозиченим зі старшої культури, наприклад месопотамської. У Ведах ...птахи, злітаючись, п'ють безсмертний напій – сому. В іранській міфології виступає «блаженне дерево» ...на ній сидить сокіл, орел або інша птиця, яка приносить це насіння і засіває землю» [5, 34].

На противагу птахам сонячних божеств культивувались і представники темряви. Слід згадати символіку сови, відому, починаючи з шумерських скульптурних зображень, де ця птаха втілює не споріднену з нею Новим часом мудрість, а немігаюче око темного потойбіччя, що чатує на слушний момент людської провини-гріха або смерті.

Поетична образність українського фольклору залучає до змальовування співочих та крилатих героїв щедрі рослинні палітри ендотів, що підсилює символічне навантаження образної побудови. У піснях, цитованих П. Чубинським, в'є гніздечко сивий соколонько, перевиваючи його барвінком та бадиллям, обкладаючи гострим терном, вимощуючи всередині цвітом-каліною, а зверху щирим золотом [20]. За І. Нечуй-Левицьким, флористичні компоненти, з яких сокіл вив своє гніздо, слугують в українській поезії міфологічними символами світу. Червоний цвіт калини в піснях символізує красу та світло, а терен є знаком блискавки або проміння сонця, що споріднює його роль з

індуською міфологією [13]. За даними М. Костомарова, слов'яни, які обожнювали світло як джерело життя, дуже цінували білий колір, тому й священні об'єкти побуту українців були білими, як і священний птах лелека [9].

Діапазон висвітлення орнітоморфних образів в культурі України був відчутно збільшений сучасними вітчизняними дослідниками. Зокрема, М. Дмитренко простежує своєрідність символічних образів цілої низки птахів. Так, сова була символом усього темного, похмурого, а сокіл представляв чоловічу мужність, сміливого молодого козака, його вдачу та силу. Сиве забарвлення зозулі найчастіше уособлювало смуток, а кування віщувало смерть. Дослідник вказує також на образи пави, ластівки, гуски, які часто спостерігаються у весільній обрядовості, декоративно-вжитковому мистецтві [6].

Орнітосимволи, що насичують різні пласти світової культури, свідчать про органічний зв'язок людини і природи, втіленням якого зокрема є українська народна творчість, особливо фольклор, як стверджував О. Потебня. З ним цілком погоджувався М. Костомаров: «Судячи по залишках нашої міфології в піснях, здається, рідко в якого народу була так оживлена і символізована рослинна природа» [9, 229]. Такий символічний світ, близький до менталітету українців, формувався ще в Упанішадах, адже «культура індоєвропейців, до ареалу проживання яких входила і Україна, передувала світоглядіві українців, що так яскраво виражає символіку єдності людини та природи» [11, 84].

Отже, у працях вітчизняних дослідників українського фольклору XIX-XX століть були розглянуті проблеми орнітосимволіки і наведено чимало вказівок щодо символічних образів різних видів птахів, які населяють територію України. Пелікан, символ якого широко представлений світовою культурою, не привертав належної уваги українських вчених, оскільки не виступав як один із персонажів національного фольклору. Вочевидь, серед причин такої неуваги може бути незначне поширення пелікана Україною, проте його ареал долає і наші кордони. Два види пеліканів – рожевий та кучерявий – щороку навесні прилітають з Африки і утворюють популяції в українській частині дельти Дунаю, де гніздяться і живуть до листопада. Через несприятливі екологічні умови епохи високих технологій чисельність пеліканів почала зменшуватись, і вони були внесені до Червоної книги України, а з 2017 року в Одеській області працює благодійний фонд «Peli can live», який сприяє збереженню зникаючого виду.

Пріоритет в дослідженні образу пелікана в українській культурі належить Наталі Антонівні Коцюбинській (1896-1937) – мистецтвознавчині, поетесі, політичній діячці, племінниці Михайла та Хоми Коцюбинських. Непересічній долі та творчому доробку дослідниці присвятила свою працю 2017 року І. Ходак [21]. Впродовж 1923-1930 років Н. Коцюбинська працювала у Всеукраїнській академії наук позаштатною співробітницею кафедри українського мистецтва, секретарем художньо-промислової секції мистецького відділу Інституту української наукової мови, співпрацювала із Всеукраїнським археологічним комітетом [8, 610]. Наталя Антонівна була тричі ув'язнена за свою активну проукраїнську суспільно-політичну діяльність і розстріляна в 1937 р. [14].

За свідченнями дослідниці, вперше зображення пелікана в Україні з'явилися в стародруках, до яких ченці, що зналися на західноєвропейській літературі, перенесли вподобаний символ поряд із традиційними для вітчизняних теренів образами півня, голуба та лебедя. Найдавніші відомі зображення пелікана в Україні належать художній оздобі книжки – на заголовних літерах, заставках та вихідних аркушах книг. У Стрятинській друкарні початку XVII ст. пелікан прикрашав літери «О» та «П». Друкарня Києво-Печерської лаври теж користувалася такими літерами, а ще літерою «І» з пеліканятами. Заставка з пеліканом є також в «Ірмології» 1700 р. львівського видання, а вихідний аркуш з пеліканом – на Лейтургіароні 1691 р., виданому у Львові [10].

Починаючи з XVII століття, зображення пелікана трапляються мало не в усіх галузях українського мистецтва. Здебільшого, пов'язані з культом, вони фігурують у розписах церков, іконостасів, окремих ікон. Як вказує Н. Коцюбинська, найяскравішим зразком зображень, близьким до західноєвропейського, був пелікан на іконі Київського Музею ім. Шевченка. Цілком одмінна ікона знаходилась в Музеї культів у Лаврі. Серед відомих іконописних зображень XVIII століття вона згадує образ пелікана на іконостасі з великої Лаврської церкви, а також в розписі Троїцької Надбрамної церкви там само. За Коцюбинською, трапляються в Україні рельєфні та тривимірні зображення пелікана в дерев'яному різьбленні та золотарстві, першу звітку про які маємо від середини XVII століття в описі іконостасу св. Софії Павла Алепського, де згадано срібного птаха, в якого з роз'ятреної рани стікає кров на пташенят [1, 80]. Також значний витвір вітчизняного золотарського мистецтва являла панаягія, комбінована з платини та самоцвітів, із зображенням пелікана з трьома

пташенятами, яка була вкрадена навесні 1924 року з колишнього Софійського Музею.

Алегорія з пеліканом набуває особливішої популярності в мистецтві українського бароко, в іконописі XVIII – початку XIX століть. З плином часу символ пелікана одержує розповсюдження як щиро народний образ. У ткацькій майстерні, заснованій Полтавським земством в селі Дехтярах, килими з пеліканом продовжували ткати ще у XX столітті, а після революції на одному з них з'явився пелікан з п'ятикутною червоною зіркою на грудях» [10].

Залежно від виду мистецтва варіювалися композиція та трактування образу. На іконі, де пелікан представлений як символ євхаристії, його постать поставлена анфас, з раною і патьоками крові на грудях. В орнаменті книжкової оздобы, де птах є одним з елементів, він може бути змальований і в профіль, без деталізації та пеліканят. Символ велелюбних пеліканів-батьків широко використовувався європейською геральдикой. На геральдичних композиціях пелікан повернений до глядача в три чверті, аби було видно, як він дзьобом розриває свої груди з краплями крові. Число пташенят за геральдичним канонам має бути непарним – три або п'ять, тобто підкреслено неподільним, що символізує нероздільну любов, співчуття, самопожертву. Не обійшлося без пелікана і в українській геральдиці. На емблемі Глухівського полку, заснованого гетьманом Іваном Брюховецьким у 1662 році, білий пелікан на ясно-червоному тлі годує кров'ю двох пташенят [7]. За Коцюбинською, образ пелікана був на гербах професорської кафедри колишньої Київської Духовної Академії, а також трьох українських шляхетських родин: Гатцуків, Остроградських та Шараїв.

Відтворення символіки спокути людських гріхів в образі пелікана викарбовано на головному вівтарі катедрального костюлу Петра і Павла Кам'янець-Подільська (сер. XVIII ст.), де в підніжжі розп'ятого Христа, розкинувши крила, пелікан підставляє свої груди трьом пташеняткам. Зміна композиції, із перенесенням символічного птаха з навершя хреста над головою Ісуса йому під ноги, свідчить про внесення нового сенсу в символіку. Нижня частина розп'яття, яка асоціюється з Голгофою, апелює вже не до Євхаристії, а до спокути первородного людського гріха.

Сумна доля спіткала рельєф на фасаді Інституту шляхетних дівчат в Києві. Збудовану в 1838-1843 рр. за проектом В. І. Беретті (1781-1842) неокласицистичну будівлю, із ризалітом у вигляді півротонди з колонадою, було оформлено ліпниною із зображенням пелікана, що годує своїх пташенят [2]. Зрозуміло, що після всіх

перебудов, епітоми милосердя на фронтоні Міжнародного центру культури і мистецтв давно не існує. Фігури двох пеліканів прикрашають кілька дворів міської забудови Києва, наприклад, по вулиці Лютеранській, 7/10, що був показаний у художньому фільмі 1999 року, спільного виробництва України та низки європейських країн, режисера Варньє "Схід-Захід". За такого естетично-побутового контексту пелікан виступає зразком образотворчої діяльності митців ХХ століття, але, завдяки асоціативно-несвідомому сприйняттю, в пам'яті глядача постають його попередні іпостасі міфологемами самопожертви та милосердя.

Наукова новизна. Актуалізовано донині маловідомий у вітчизняному символізнавстві образ пелікана. Дано інтерпретацію специфіки його входження до мережі традиційних орнітоморфних символів України. Підкреслено роль наукової співробітниці Української академії наук, мистецтвознавчині Наталі Коцюбинської у введенні орнітосимвола пелікана в українську систему символічного зображення світу.

Висновки. Птахи України, які тісно контактували з людьми, були наділені людськими рисами, набули форми орнітообразів і через живу тканину міфологічного мислення увійшли до простору вітчизняного фольклору. Шлях символу пелікана до арсеналу української культури, на відміну від інших орнітосимволів, не пролягав через міфологічну стихію, а був запозичений у XVII столітті з європейських культових видань та зображень. В українській культурі, як і в культурах інших країн, образ пелікана звучить в трьох іпостасях: як символ самопожертви Христа, батьківського самовідречення та людського милосердя. Пріоритет у дослідженні ролі і місця символіобразу пелікана в культурі України належить Наталі Коцюбинській (1896-1937), розшуки якої в царині українського народознавства коштували їй трикратного ув'язнення та життя. Образ пелікана, що донині залишається одним із об'єктів вітчизняного символізнавства, заслуговує подальших досліджень як самобутній феномен української етнокультури.

Література

1. Алеппский Павел. Старинный город Киев – церковь св. Софии. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874. С. 77-91.
2. Бутнік-Сіверський Б. С. Архітектор В. І. Беретті в Києві. Київ-Львів, 1947.
3. Грушевська Катерина. Українські народні думи. Том 1. Київ-Харків : Пролетар, 1927. 176 с.

4. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 тт. 9 кн. Т. I. Київ : Либідь, 1993. 392 с.
5. Грушевський М. Там само. Т. IV. Кн. 2. Київ : Либідь, 1994. 320 с.
6. Дмитренко М. Символи українського фольклору. Київ : Український центр культурних досліджень, 2011. 400 с.
7. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2007. 380 с.
8. Історія Академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1998. 763 с.
9. Костомаров М. И. Славянская мифология. Киев: Тип. И. Вальнера, 1847. 113с.
10. Коцюбинська Н. Пелікан в українському мистецтві. Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. Книга IX. Київ, 1926. С. 230-245.
11. Кримський С. Архетипи української культури. Вісник НАН України. 1998. № 7-8. С. 74-87.
12. Максимович М. Ф. Українські народні пісні. Москва : Унив. типогр., 1834. 200 с.
13. Нечуй-Левицький І. Ескіз української міфології. Київ : Обереги, 2003. 144 с.
14. Падун-Лук'янова Л. Наталя Антонівна Коцюбинська. Зона. 1997. № 12. С. 165-217.
15. Поляков Е. Н. Зверобог Древнего Египта. Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета. № 3. 2007. С. 52-69.
16. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. Харьков: Изд-е М. В. Потебня, 1914. 245 с.
17. Салевич П. «Мись» і світове дерево у «Слові о полку Ігоревім». Народознавчі зошити. 2000. Зошит 4. С. 655-659.
18. Сумцов М. Научное изучение колядок и щедривок. Киев : Типография А. Давиденка, 1886. 36 с.
19. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1459. Арк. 2-44.
20. Чубинський П. П. Мудрість віків. Київ : Мистецтво, 1995. 224 с.
21. Ходак І. Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства Всеукраїнської академії наук 1920 х – початку 1930 х років). Київ: Видавець Савчук О. О., 2017. 444 с.
4. Hrushevsky M. (1993). History of Ukrainian literature: In 6 vols. V. I. Kyiv: Lybid. 392. [in Ukrainian].
5. Hrushevsky M. (1994). Ibid. V. IV. Book 2. Kyiv: Lybid. 320. [in Ukrainian].
6. Dmytrenko M. (2011). Symbols of Ukrainian folklore. Kyiv: Ukrainian Center for Cultural Studies. 400. [in Ukrainian].
7. Zaruba V. M. (2007). Administrative-territorial system and administration of the Zaporozhian Army in 1648-1782. Dnepropetrovsk: Lira LTD. 380. [in Ukrainian].
8. History of the Academy of Sciences of Ukraine. 1924-1928. Documents and materials. (1998). Kyiv: NBUV. 763. [in Ukrainian].
9. Kostomarov M. I. (1994). Slavic mythology. Kyiv: Printing house I. Wallner, 113. [in Russian].
10. Kotsyubynska N. (1926). Pelican in Ukrainian art. Notes of the Historical and Philological Department of the Ukrainian Academy of Sciences. Book IX. Kyiv. 230-245. [in Ukrainian].
11. Krymsky S. (1998). Archetypes of Ukrainian culture. Bulletin of the NAS of Ukraine. № 7-8. 74-87. [in Ukrainian].
12. Maksimovich M. F. (1834). Ukrainian folk songs. Moscow: Univ. typography. 200. [in Russian].
13. Nechuy-Levitsky I. (2003). Sketch of Ukrainian mythology. Kyiv: Oberehy, 144. [in Ukrainian].
14. Padun-Lukyanova L. (1997). Natalia Antonovna Kotsyubynska. Zone. № 12. 165-217. [in Ukrainian].
15. Polyakov E. N. (2007). Beast gods of Ancient Egypt. Bulletin of the Tomsk State Architectural and Construction University. No. 3. 52-69. [in Russian].
16. Potebnya A. A. (1914). About some symbols in Slavic folk poetry. Kharkov Publishing house M.V. Potebnya. 245. [in Russian].
17. Salevych P. (2000). "Mys" and the world tree in "The Word of Igor's Regiment". Ethnographic notebooks. Notebook 4. 655-659. [in Ukrainian].
18. Sumtsov M. (1886). Scientific study of carols and Christmas carols. Kiev: A. Davidenka's printing house. 36. [in Russian].
19. Central State Archive of the highest authorities of Ukraine. F. 166. Op. 9. Ref. 1459. 2-44. [in Ukrainian].
20. Chubinsky P. P. (1995) Wisdom of the ages. Kyiv: Art. 224. [in Ukrainian].
21. Khodak I. (2017) Natalia Kotsyubynska and the Cabinet of Ukrainian Art of the All Ukrainian Academy of Sciences (on the history of domestic art history of the All Ukrainian Academy of Sciences of the 1920s – early 1930s). Kyiv: Publisher Savchuk O. O. 444. [in Ukrainian].

References

1. Aleppo Paul. (1874). The ancient city of Kyiv – the church of St. Sofia. Collection of materials for the historical topography of Kyiv and its environs. Kyiv. 77-91.
2. Butnik-Siversky B. S. (1947). Architect V. I. Beretti in Kyiv. Kyiv-Lviv. [in Russian].
3. Hrushevska Kateryna. (1927). Ukrainian People's Dumas. Volume 1. Kyiv-Kharkiv: Proletar. 176. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 28.09.2021
Отримано після доопрацювання 18.10.2021
Прийнято до друку 25.10.2021*